

Termolumineszcencia

A termolumineszcencia (TL) az a jelenség, amelynek során egy előzetesen megvilágított vagy besugárzott minta sötétben történő felmelegítése során fényt bocsát ki. Ez a jelenség elsősorban szilárdtestekre (pl. ásványok) jellemző, de megfigyelhető aminósav kristályokban és komplex biológiai rendszerekben is. A jelenség első leírása az 1770-es évekből származik, amikor R. Boyle kék fény kibocsátását figyelte meg sötétben melegített gyémánt esetén.

Fő alkalmazási területei:

- dozimetria (radioaktív sugárzást mérő személyi doziméterekben)
- archeológiai kormeghatározás (égetett cserépedényeknél), néhány ezer éves időtartamra
- geológiai kormeghatározás (fiatal kőzeteknél), néhány tíz-százezer éves időtartamra
- élelmiszer minőség ellenőrzés (ionizáló sugárzással történő tartósítás kimutatására)
- szilárdtestek csapdaállapotainak, szennyezőinek vizsgálata
- elektrontranszport vizsgálatok fotoszintetikus rendszerekben

A termolumineszcencia értelmezéséhez általános esetben egy három energiaszinttel rendelkező rendszer feltételezése szükséges. A három energiaszint az alap, gerjesztett és a csapdaállapot. Fény vagy más sugárzással történő gerjesztés hatására a rendszer az alapállapotból a gerjesztett állapotba kerül. Innen közvetlenül visszajuthat az alapállapotba sugárzás nélküli, vagy sugárzásos, azaz fénykibocsátással járó, átmenet során (1. ábra). A TL kialakulása szempontjából lényeges esemény azonban az alap és a gerjesztett állapot közötti energiájú csapdaszintek betöltődése. A csapdákban nincs közvetlen átmenet az alapállapotba, a gerjesztett állapottal azonban termikus, Boltzmann, egyensúlyban vannak. Így, hőmérséklet emelés hatására a csapdából a rendszer visszakerül a gerjesztett állapotba. Innen az alap állapotba történő sugárzásos átmenet vezet a TL fény kibocsátására. A csapda és a gerjesztett állapot között fennálló termikus egyensúly miatt a csapdázódott rendszer stabilitását a csapda és a gerjesztett állapot energiaszintjeinek különbsége, az ún. aktiválási energia (E_a) határozza meg. A csapdából való kiszabadulás hőmérsékletfüggő valószínűsége a

$$K(T) = A e^{-E_a/kT} \quad (1)$$

Formulával írható le, ahol A az ún. preexponenciális faktor, E_a aktiválási energia, k a Boltzmann állandó, T pedig a hőmérséklet.

A csapdakoncentráció változása elsőrendű kinetikai közelítésben

$$dn/dT = -k(T) n, \quad (2)$$

A TL intenzitás pedig

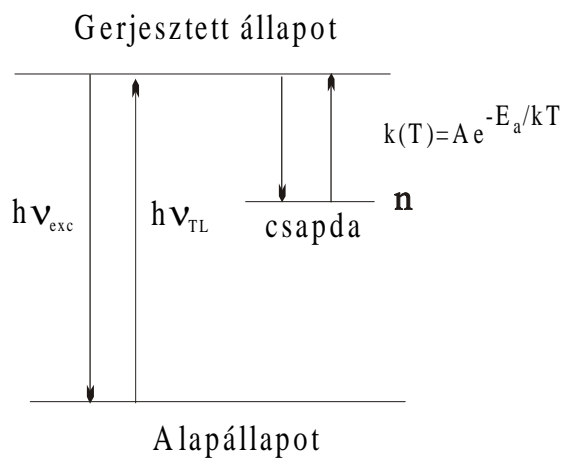
$$I_{TL} = c \, dn/dt = -c/\beta \, dn/dT \quad (3)$$

ahol β az állandó fűtési sebesség ($T = T_0 + \beta t$).

A fenti egyenletek megoldásából

$$I_{TL} = c \, k(T) \exp\left(\frac{1}{\beta} \int_{T_0}^T k(T') \, dT'\right). \quad (4)$$

A mért TL görbéknek a (4)-es egyenlet alapján történő analíziséből a csapdából való kiürülést leíró $k(T)$ függvény paraméterei (az A preexponenciális faktor és az E_a aktiválási energia) meghatározhatók.

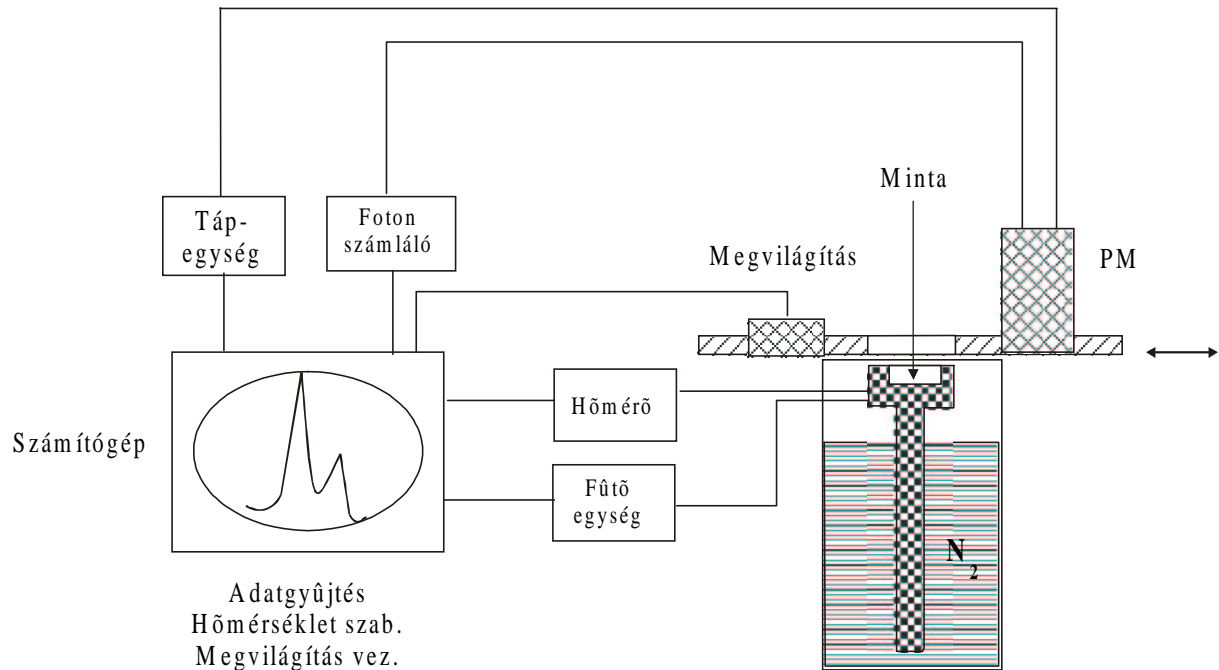
1. ábra. A termolumineszcencia kialakulásának általános sémája

A termolumineszcencia mérése

A TL mérő berendezés fő egységei

- **Hőmérséklet szabályozott mintatartó.** Ennek hűtését folyékony nitrogén, fűtését pedig elektromos fűtőelem biztosítja. Fotoszintetikus minták esetén az alkalmazott hőmérséklet tartomány -196 és $+80$ °C között van.
- **Megvilágító egység.** A TL gerjesztését a folyamatos megvilágítás, illetve flash lámpa (kb. $5\mu s$) biztosítja.

- **Fényérzékelő.** A minta melegítése során kibocsátott fény detektálására érzékeny fotoelektronsokszorozó szolgál, ami analóg vagy foton számláló üzemmódban működhet.
- **Vezérlő számítógép.** A mintatartó hőmérsékletének szabályozását (hűtés, fűtés), a gerjesztő fény vezérlését, a hőmérsékleti és fényintenzitás adatok gyűjtését egy A/D és D/A konverter kártyákkal felszerelt számítógép végzi.

2. ábra. A termolumineszcencia mérőberendezés sémája

Tipikus mérési protokollok a következők:

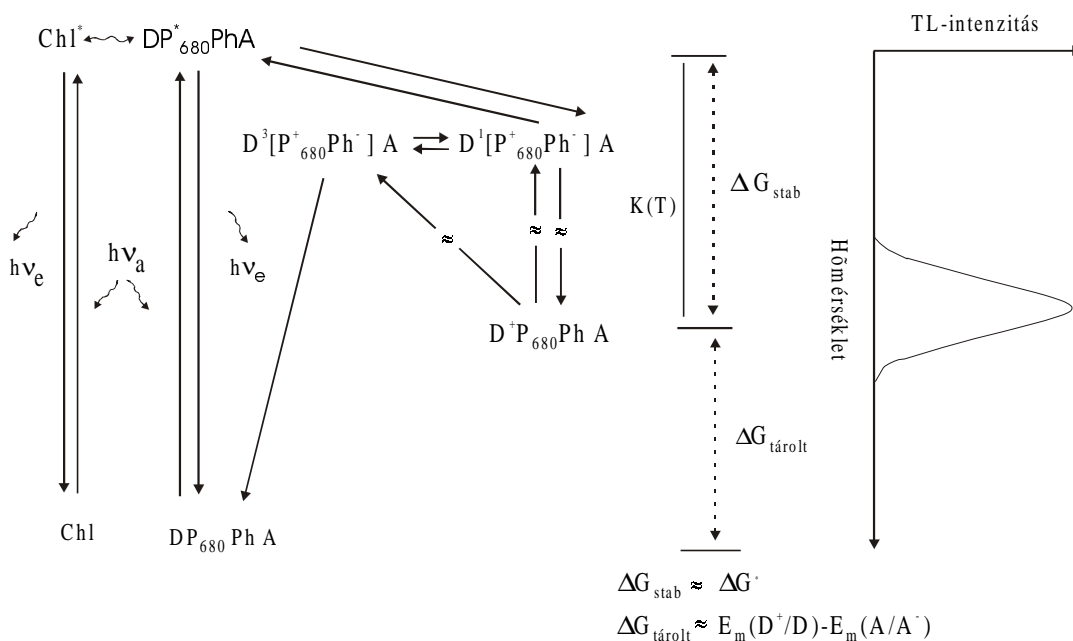
- **Flash gerjesztés.** A mintát néhány perces sötét adaptálás után rövid ($5\mu\text{s}$) fényimpulzusokkal (ezek száma tipikusan 1 és 10 közötti) gerjesztjük. A gerjesztés hőmérséklete 0°C körüli. Ezután a mintát gyorsan lehűtjük ($-40, -60^\circ\text{C}$ -ra) majd sötétben állandó fűtési sebességgel ($20-40^\circ\text{C}/\text{perc}$) felmelegítjük, miközben mérjük a fényintenzitást.
- **Folyamatos gerjesztés állandó hőmérsékleten.** A protokoll megegyezik a flash gerjesztésnél alkalmazottal, de flash helyett 30-60s-os folyamatos megvilágítást alkalmazunk.
- **Gerjesztés hűtés közben.** A mintát folyamatos megvilágítás közben hűtjük le, és azt követően mérjük a TL jelet.

Fotoszintetikus rendszerből származó termolumineszcencia

Mint korábban láttuk a termolumineszcencia kialakulásának kritikus feltételei:

- fény (sugárzás) által gerjeszthető rendszer
- a gerjesztett állapot fény (sugárzás) kibocsátással járó lecsengése az alapállapotba (fluoreszcencia)
- a gerjesztett állapottal termikus egyensúlyban levő csapdák, amelyekből az alapállapotba nincs közvetlen átmenet.

A fotoszintetizáló szervezetekben található fotokémiai rendszerek (reakciócentrumok) mindegyike teljesíti az első feltételt, és a fluoreszcencia kibocsátás is általában jellemző. Így a TL keletkezése szempontjából a harmadik feltétel, azaz a csapdák jelenléte a kritikus. Csapda állapotok létrejöhetnek alacsony hőmérsékleten (-100°C alatt) pigment rendszerekben (izolált pigment oldatok, illetve a fénybegyűjtő rendszer pigment tartalmú fehérje komplexei). Csapdák kialakulásának további lehetősége a fényindukált elektrontranszport során keletkező töltések stabilizálódása a fotoszintetikus elektron-transzportlánc redox komponensein. Ebben az esetben a csapdát egy a gerjesztés hőmérsékletén stabil, pozitívan töltött donor és egy negatívan töltött akceptor komponensen található töltéspár alkotja. Ezen töltéspár hőmérséklet növekedés által indukált rekombinációja vezet a gerjesztett állapot újbóli betöltésére és a TL kibocsátására (3. ábra).

3. ábra. A TL keletkezésének sémája a második fotokémiai rendszerben.

Kísérleti adatok szerint ilyen típusú TL csak a második fotokémiai rendszerben (PSII) figyelhető meg. Ennek oka az, hogy csak a PSII-ben található stabil töltéstárolási állapotok a reakciócentrumok mind a donor, mind az akceptor oldalán.

A csapdaszintek energetikailag az alap és a gerjesztett állapot között helyezkednek el. A gerjesztett állapot és a csapda energiaszintjei közötti különbség az ún. stabilizációs energia (szabadentalpia), ami megakadályozza, hogy a szétvált töltéspár szabadon rekombinálódjon. Egy ilyen rekombinációs folyamat a fotoszintézis szempontjából nyilvánvalóan veszteség. A csapda és az alapállapot közötti energia különbség a tárolt energia (szabadentalpia), ami a fotoszintézis későbbi lépéseiben hasznosul. Általános szabályként elmondhatjuk, hogy a TL sáv csúcshőmérsékletét a stabilizációs energia határozza meg. Azaz, minél nagyobb a stabilizációs energia, annál magasabb hőmérsékleten jelenik meg a TL sáv. Fotoszintetikus rendszerek esetén TL a -260 és a $+150^{\circ}\text{C}$ tartományban figyelhető meg. Ezen belül a fotoszintetikus elektrontranszporttal kapcsolatos komponensek a -80 és $+60^{\circ}\text{C}$ tartományban jelennek meg. A stabilizációs energia fokozatosan növekszik, amint a töltésszétválási folyamat során a töltések az elsődleges töltésszétválás ($\text{P}^+_{680} \text{Phe}^-$) helyétől egyre távolabb kerülnek. Ezért az alacsony hőmérsékleten megfigyelhető komponensektől várható, hogy a töltésstabilizációs folyamat korai lépéseit tükrözik.

A fotoszintetikus TL fő komponensei

A fotoszintetikus folyamatokhoz rendelhető legfontosabb TL komponensek elhelyezkedése a 4. ábrán látható. A feltüntetett görbék nem valós mérések eredményét tükrözik, hanem egy általános képet (4. ábra).

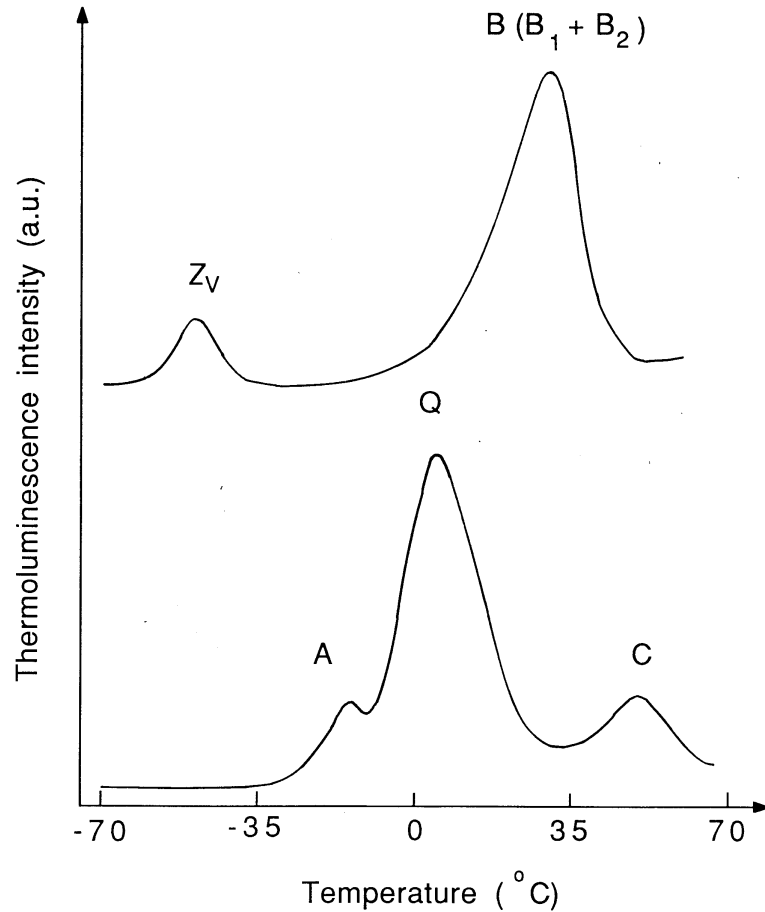
Alacsony hőmérsékletű (20-100K) sávok

Folyékony He-os kriosztát alkalmazásával végzett mérések alapján TL komponensek figyelhetők meg 20, 50, 70 és 90 K hőmérsékleteknél tilakoid membránokban. Mivel hasonló csúcshőmérsékletű komponensek extrahált kla és klb oldatokban is megfigyelhetők, ezek nem a fotoszintetikus elektrontranszportoz, hanem a szilárd klorofillokban kialakuló igen kicsiny stabilizációs energiájú csapdákhöz rendelhetők.

A Z sáv

A szokványos folyékony N_2 -el működő TL berendezésekkel detektálható komponensek közül legalacsonyabb hőmérsékleten (-170 , -150°C) az ún. Z sáv található.

Mivel ez a komponens is megfigyelhető extrahált pigment (kla, klb, β -karotin) oldatokban, így a fénybegyűjtő antenna rendszerben, illetve szilárd pigment oldatokban létrejövő csapdákhöz rendelhető.

4. ábra. A legfontosabb fotoszintetikus eredetű TL sávok elhelyezkedése a hőmérsékleti skálán

-80 és -40 °C közötti csúcshőmérsékletekkel figyelhető meg az ún. Z_v sáv. Ennek egyedülálló tulajdonsága, hogy csúcshőmérséklete függ a gerjesztési hőmérséklettől, azt kb. $15-20$ °C-al haladja meg. A többi TL sáv esetén a csúcshőmérséklet a gerjesztési hőmérséklettől függetlenül állandó. A Z_v sáv a fotoszintetikus elektrontranszportéhoz kötődik. A rekombinációban résztvevő töltéspár az akceptor oldalon Q_A^- , a donor oldalon pedig a P_{680}^+ , vagy a reakciócentrum egy külső klorofillja Chl_z^+ , esetleg egy oxidált karotenoid (Car^+). A Z_v

sáv változó csúcshőmérséklete feltehetően a csapda energia szintjének változását tükrözi, amit a gerjesztő fény által indukált konformáció változás idéz elő.

Az A és A_T sáv

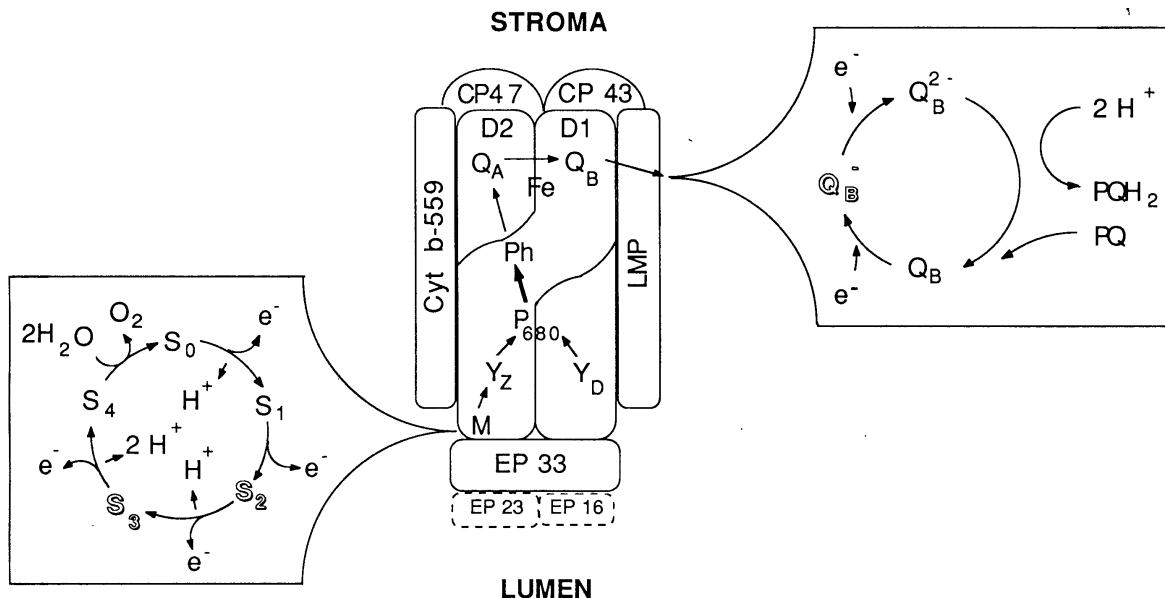
Tilakoid membrán preparátumokban $-10\text{ }^{\circ}\text{C}$ körül figyelhető meg az ún. A sáv. Ugyanezen csúcshőmérsékleten inaktív oxigénfejlesztő komplexszel rendelkező preparátumokban is megfigyelhető egy TL komponens, amit A_T sávnak neveznek. Az A és A_T sáv kibocsátásához vezető töltés rekombinációban résztvevő töltéspár akceptor komponense a Q_A⁻. A donor komponens az A sáv esetén a Tir-Z⁺, vagy az S₃ állapot. Míg az A_T sáv esetén, a Mn komplex közelében levő és az S₃ állapotban oxidálódó hisztidin (His⁺) részvételét feltételezik. Ez a His⁺ lehet az A sáv donor komponense is.

A Q sáv

Intakt fotoszintetikus rendszerekben és tilakoid membrán preparátumokban a Q_A és Q_B akceptorok közötti elektronátadást gátló inhibitorok (pl. DCMU) jelenlétében 0 és $+10\text{ }^{\circ}\text{C}$ között figyelhető meg az ún. Q sáv. Ez a komponens a Q_A⁻ akceptor és a vízbontó komplex S₂ állapotának rekombinációjából ered. A Q sáv csúcshőmérséklete függ az alkalmazott gátlószer kémiai tulajdonságaitól, ami azt tükrözi, hogy a Q_A akceptor energiaszintjét (azaz redox potenciáját) a Q_B helyre kötődő gátlószer megváltoztatja.

B sáv

A $20\text{-}30\text{ }^{\circ}\text{C}$ -os hőmérséklet tartományban figyelhető meg az ún. B sáv, amelynek amplitúdója flash gerjesztés hatására 4-es periódusú oszcillációt mutat. A B sáv kialakulásához szükséges töltés rekombinációban résztvevő akceptor komponens a Q_B⁻. A donor komponens pedig a vízbontó rendszer S₂ valamint az S₃ állapota. Flash gerjesztés esetén az első flash után az S₂Q_B⁻, a második flash után pedig főként az S₃Q_B⁻ rekombináció adja a B sávot. Alacsony pH-jú közeg (pH = 5.0-6.0) esetén az S₂-ből és S₃-ből származó TL sáv különböző hőmérsékleteken jelenik meg. Az S₂Q_B⁻ -ből származó ($30\text{-}30\text{ }^{\circ}\text{C}$) sávot B₁-nek az S₃Q_B⁻ -ből származó sávot ($20\text{-}25\text{ }^{\circ}\text{C}$), pedig B₂-nek is nevezik. A Q és B (B₁) sávok közötti kb. $20\text{ }^{\circ}\text{C}$ -os hőmérséklet különbséget az okozza, hogy a Q_B mélyebb energiaszinten, azaz redoxpotenciában van (kb. 0mv) mint a Q_A (kb. -80mv) (5. ábra).

5. ábra. A termolumineszcencia B sáv eredete a vízbontó rendszer oxidált $S_2(S_3)$ állapotából és a redukált Q_B^- állapotból

A C sáv

A 45-50 °C-os tartományban figyelhető meg egy TL komponens, amit C sávnak neveznek. A C sáv kialakulásában az akceptor oldalon a Q_A^- , a donor oldalon pedig a Tir^+D^+ vesz részt. Alternatív donor komponensként felmerült az oxidált citokróm b_{559} részvétele is, ez a feltevés azonban nem nyert teljes bizonyítást.

A vörös fény által indukált TL

Intakt levelekben 45 °C körül figyelhető meg egy TL sáv, aminek megjelenéséhez a szokásos, fehér fényvel történő gerjesztés mellett, távoli vörös fényvel ($\lambda > 720\text{nm}$) történő elővilágítás szükséges. Ezen sáv megjelenése az oxidált Q_B akceptornak a PQ gyűjtőből (PQ pool) történő újra redukációjához köthető. A donor komponens nincs egyértelműen azonosítva, de feltehetően az $S_2(S_3)$ állapot.

Az 50-60 °C-os sávok

+50 °C fok környékén megfigyelhetők olyan TL komponensek is, amelyek nem a fotoszintetikus elektrontranszport folyamatokhoz rendelhetők. Ilyen sávok láthatók pl. PSII reakciócentrum komplexekben, illetve extrahált klorofill és nem fotoszintetikus fehérje (pl.

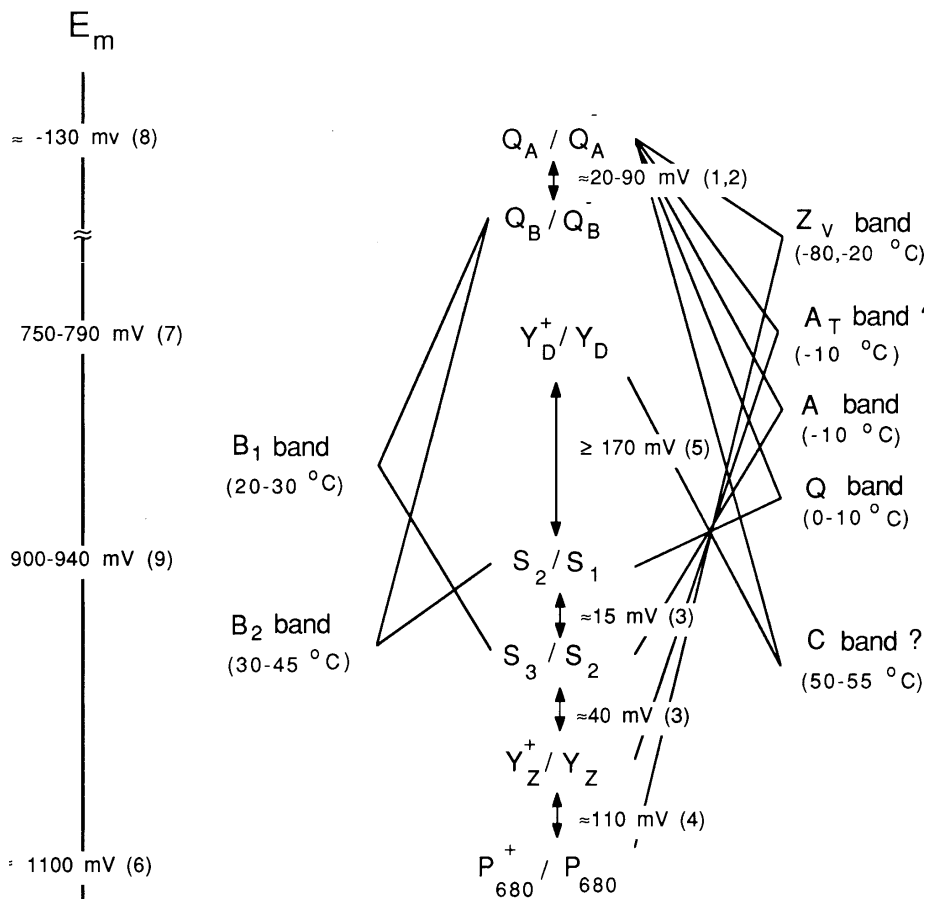
tovin szérum albumin) elegyében. Ezen sávok a fotoszintetikus pigmentek oxidatív kemilumineszcenciájához rendelhetők.

A 70-80 °C-os sávok

Tilakoid membrán preparátumok melegítése során a 70-80 °C-os hőmérséklet tartományban a minták előzetes gerjesztése nélkül megjelenik TL. Ez a komponens a tilakoid membrán magas hőmérsékleten bekövetkező károsodásának a membránt alkotó zsírsavak peroxidációjának eredménye.

A 120-150 °C-os sávok

Növényi mintákban magas hőmérsékleteken is megfigyelhető termolumineszcencia. Ez a 120-150 °C körül megfigyelhető sáv szintén lipid peroxidációból ered, és a mintát a TL mérése előtt ért oxidatív stresszhatást tükrözi. A fotoszintetikus elektron transzporthoz rendelhető TL komponensek eredetét a 6. ábra foglalja össze.

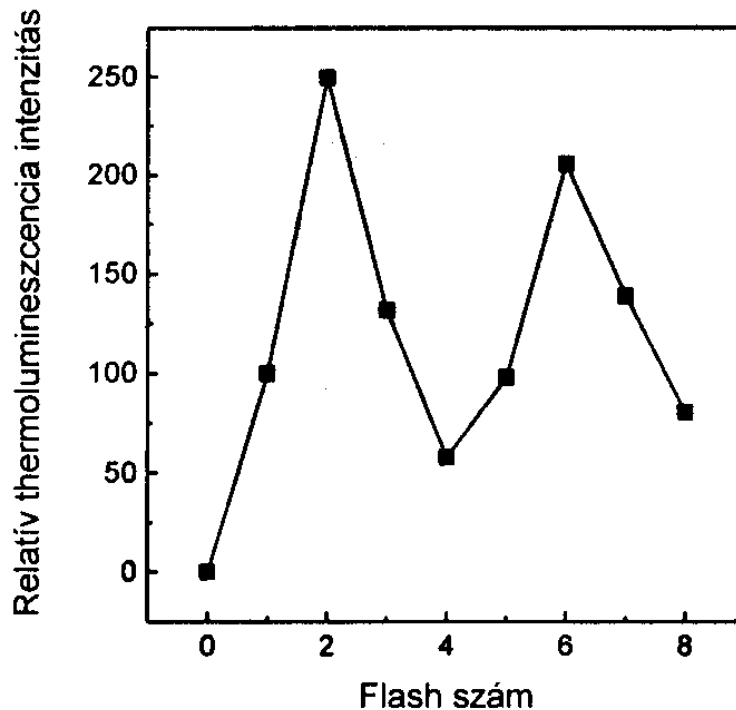

6. ábra. A fotoszintetikus elektrontranszporthoz rendelhető TL sávok eredete, és energetikája.

A TL alkalmazása a fotoszintetikus folyamatok vizsgálatában

Az S-állapot redox ciklusa

Mivel a B sáv a vízbontó komplex S_2 és S_3 komponenséből ered, ezen sáv amplitúdójának flash-indukált oszcillációja információt ad az S-ciklus működéséről. Az oszcillációs mintázat változásából megállapítható az S átmenetek esetleges gátlása az $S_2 \rightarrow S_3$, $S_3 \rightarrow S_4 \rightarrow S_0$ átmenetnél. Ez az alkalmazás igen hasznos a vízbontó komplex működését befolyásoló fehérje alegységek, szervesetlen kofaktorok (Ca^{2+} , Cl^-) és aminosav mutációk hatásának vizsgálatában (7. ábra).

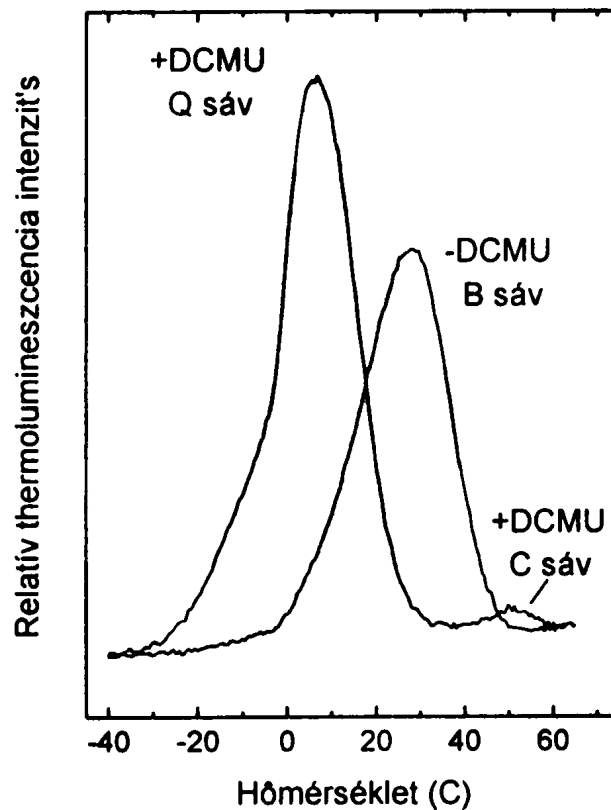

7. ábra. A B sáv intenzitásának oszcillációja flash gerjesztés hatására

A $Q_A Q_B$ két elektronos kapu működése

A B sáv flash-indukált oszcillációját nemcsak az átmenetek, hanem az oxidált és redukált Q_B aránya is befolyásolja, így az oszcillációs mintázat információt ad arról is, hogy a TL gerjesztését megelőzően milyen volt a mintában a Q_B/Q_B^- arány.

A fotoszintetikus elektrontranszportot számos olyan molekula –általában kinon analógok –gátolja, amelyek a Q_B kötőhelyről kiszorítják a PQ-t. Ezen vegyületek széleskörű alkalmazást nyertek a mezőgazdaságban, mint gyomirtók. Mivel a Q_B helyre kötődő gátlószer megakadályozza a Q_A^- -ről a Q_B -re történő elektronátadás, ez a TL B sávjának a Q sávval történő helyettesítését eredményezi (8. ábra).

8. ábra. A TL csúcshőmérséklet változása a $Q_A \rightarrow Q_B$ elektronátadást gátló DCMU hatására

Ezért a TL mérések nagyon jól felhasználhatók potenciális herbicid molekulák tesztelésére és hatásmechanizmusuk vizsgálatára.

A herbicidek széleskörű alkalmazásának eredményeként számos gyomnövényben alakult ki rezisztencia. Ez a jelenség a Q_B kötőhelyet alkotó aminosavak mutációjának következménye. Ez általában egyetlen aminosavat – a Ser 264 – érint. A Q_B kötőhely módosulásának eredményeként a herbicid már nem tud bekötődni; a PQ (Q_B) kötődése azonban csak kevéssé módosul. Ez a módosulás is elég azonban a Q_B energiaszintjének megváltozásához és a B sáv alacsonyabb hőmérsékletek felé történő tolódását eredményezi. A csúcshőmérséklet változása tükrözi a herbicid rezisztencia mértékét. Ezért a TL módszer igen

hasznos a herbicid rezisztencia meglétének tesztelésére, illetve mechanizmusának vizsgálatára.

Környezeti stresszhatások vizsgálata

A fotoszintetikus apparátus leginkább stresszérzékeny komponense a második fotokémiai rendszer. Ezért TL mérések jól alkalmazhatók a magas és alacsony hőmérsékletek, látható és ultraibolya fény, nehézfémek által okozott stresszhatások mechanizmusának vizsgálatára.

A fotoszintetikus TL vizsgálatok előnyei

- Egyszerű műszerezettség
- Az elektrontranszport folyamatokat időskála helyett hőmérsékleti skálán lehet vizsgálni
($t = \mu\text{s-tól h} \rightarrow T = -100\text{-tól } +60 \text{ } ^\circ\text{C}$)
- A fotoszintetikus minták széles skáláján alkalmazható
intakt levelek, alga és cianobaktérium sejtek
tilakoid membránok, PSII részecskék
reakciócentrum komplex
- A PSII szinte minden redox komponense tanulmányozható
 S_2 , S_3 állapotok, P_{680}^+
 $Tir-Z^+$, $Tir-D^+$
 Q_A^- , Q_B^-
- A ciklus egyedi reakciói vizsgálhatók
 $S_1 \rightarrow S_2$, $S_2 \rightarrow S_3$, $S_3 \rightarrow S_4 \rightarrow S_0$
- Szabadentápia (redox potenciál) változások érzékeny indikátora
25-30 °C csúcshőmérséklet különbség $\rightarrow$ 50-60mv

A fotoszintetikus TL vizsgálatok hátrányai

- A minta károsodik a mérés során
- Egyes TL sáv mindig egy töltéspár rekombinációs tulajdonságait jellemzi
- A hőmérséklet emelése a rekombináció sebességén kívül egyéb tényezőket (pl. a fluoreszcencia határfoka) is befolyásolhat.

- A fénykibocsátás egy sok lépésből álló folyamat végeredménye, ami a TL matematikai leírását és a mért görbék analízisét igen komplikálttá teszi.

Irodalmak:

Demeter, S. and Vass, I. (1984) "Charge accumulation and recombination in Photosystem II studied by thermoluminescence. I. Participation of the primary acceptor Q and secondary acceptor B in the generation of thermoluminescence of chloroplasts" *Biochim. Biophys. Acta* 764, 24-32.

G. Horvath. Usefulness of thermoluminescence in herbicide research. *CRC Critic.Rev.Plant Sci.* 4:293-309, 1986.

P. V. Sane and W. A. Rutherford. Thermoluminescence from photosynthetic membranes. In: *Light Emission by Plants and Bacteria*, edited by Govindjee, J. Amesz, and D. C. Fork, Orlando:Academic Press, 1986, p. 329-360.

Vass, I. and Inoue, Y. (1992) "Thermoluminescence in the study of photosystem two" a chapter in *Topics in Photosynthesis*, Vol. 11. (Barber, J. ed.) Amsterdam:Elsevier pp.259-294

Vass, I. and Govindjee (1996) "Thermoluminescence from the photosynthetic apparatus" *Photosynth. Res.* 48, 117-126